

Witold Mandrysz

Płeć : między biologia a kulturą

Pisma Humanistyczne 5, 182-198

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PŁEĆ: MIĘDZY BIOLOGIĄ A KULTURĄ.

Płeć obok wieku jest najbardziej uniwersalnym i najczęściej stosowanym kryterium na podstawie, którego dokonuje się stratyfikacji społecznej w niemal wszystkich zbiorowościach. Płeć jest pojęciem biologicznym i opiera się na nim podział gatunku ludzkiego na kobiety i mężczyzn. Jest ona określona w zasadzie już od momentu poczęcia, kiedy ustala się układ dwudziestu trzech par chromosomów, czyli ustala się genetyczny spadek, który każdy z nas otrzymuje od swoich rodziców.

Płeć męska i żeńska to pojęcia stosowane zarówno w odniesieniu do świata ludzi jak i do zwierząt. Pojęcia kobieta i mężczyzna natomiast odnoszą się jedynie do rasy ludzkiej, są określeniami dotyczącymi rodzaju, czyli społeczno – kulturowym cechem przypisywanym w danej kulturze, społeczeństwie zarówno kobietom jak i mężczyznom. Pojęcie płci, mimo swoich biologicznych korzeni, jest używane zarówno na określenie cech biologicznych jak i społecznych odnoszących się do kobiet i mężczyzn. Różnice jakie zauważamy pomiędzy płciami, mają swoje podłoże biologiczne, ale znacznie większy wpływ na ich powstawanie ma oddziaływanie czynników społecznych. Źródła i znaczenie tego wpływu są tematem tego, krótkiego artykułu.

TOŻSAMOŚĆ PŁCIOWA

Zgodnie z teoriami dotyczącymi tożsamości, każdy człowiek należy do kategorii społecznych, określających jego tożsamość społeczną. Każdy z nas jest wyposażony w cały zestaw tych tożsamości a jedną z najistotniejszych jego części składowych jest tożsamość płciowa. Eugenia Mandal stwierdza, że: „płeć jest silną kategorią o dużym znaczeniu i wyrazistości. Jako kategoria biologiczna i społeczno-kulturowa określa zdolność do kategoryzowania oraz spostrzegania siebie w kategoriach kobiecości lub męskości.”¹ Jako że płeć stanowi kategorię społeczną, we wszystkich kulturach, jest ona bezustannie wykorzystywany przez poszczególne jednostki w celu spostrzegania i rozumienia otaczającego je świata. Grupowanie

---

¹ E. Mandal. Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią. Katowice 2000, str. 28;

ludzi według prostych i łatwo rozpoznawalnych kategorii zmniejsza wysiłek, konieczny do ich zrozumienia i wchodzenia z nimi w sprawne interakcje. Tego rodzaju kategoryzacja odbywa się automatycznie według dających się łatwo zaobserwować cech. Również zdaniem Susan Cross i Hazel Markus płeć jest nie tylko kategorią osobistą, ale i społeczną. Płeć oznacza naszą przynależność do grupy i narzuca nam tożsamość danej grupy. Jak twierdzą: „struktury i procesy poznawcze towarzyszące tożsamości grupowej i wyrażające ją tworzą połączenie pomiędzy tożsamością a wypełnianiem danej roli. Gdy tożsamość odgrywa rolę centralną i w związku z tym funkcjonuje schematycznie, uwrażliwia członków grupy na informacje i zdarzenia mające znaczenie dla grupy. Pozwala na szybkie i pewne kodowanie informacji, dokonywanie interpretacji i podejmowanie odpowiednich działań w nowych sytuacjach. Stanowi również podstawę wypełniania danej roli, gdyż zawiera wzorce do wyboru ewentualnych działań i pokierowania własnym zachowaniem.”²

Jesteśmy wychowani w taki sposób, że informacja o płci innego człowieka jest dla nas najważniejsza – wiedza na ten temat w istotny sposób wpływa na wszystkie nasze interakcje z daną osobą i sposób postrzegania i myślenia o niej. Płeć biologiczna wyznacza rolę, jaką odgrywamy w procesie reprodukcji, ale definicja płci kulturowej (męskość – kobiecość) wpisana w istotny dla każdego wypełniania danej roli, gdyż zawiera wzorce do wyboru pozostałe aspekty naszego życia – od imienia i stroju po zawód a czasem i pozycję społeczną. Ta płeć kulturowa określa nasze wybory, preferencje i aspiracje. Przekonanie o tym, co jest męskie, a co kobiece nie opierają się na rzeczywistości biologicznej, ale na wszechobecnym i złożonym systemie przekonań, według których chłopcy i dziewczynki ulepiani są z zupełnie innej gliny.

W podobnym tonie na temat definicji tożsamości płci wypowiadają się Krzysztof Olechnicki i Paweł Załęcki pisząc, że jest to: „forma tożsamości społecznej; kulturowo i społecznie zdeterminowane wyobrażenie własnej osoby (koncepcja samego siebie) jako mężczyzny (chłopca) lub kobiety (dziewczyny). Jest ona właściwie tożsamością jednej z ról, która zaczyna kształtować się w okresie wczesnodziecięcym, kiedy jednostka uczy się dostrzegać i odpowiadać na kierowane pod jej adresem społeczne oczekiwania.”³ Autorzy zwracają między innymi uwagę na fakt że tożsamość płci jest budowaniem koncepcji samego siebie.

Jolanta Miluska i Paweł Boski próbując zgłębić jak widzimy i odczuwamy naszą własną płeć i jak kształtujemy swoje JA w zakresie cech płciowych, wyszli z założenia, że wielość aspektów

---

² B. Wojciszke. *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice*. Gdańsk 2002, str. 67;

³ K. Olechnicki, P. Załęcki: *Słownik socjologiczny*. Toruń 1997, str. 228;

oraz determinant płci skłania do poszukiwania pojęć jednoczących, scalających, mających zarówno znaczną pojemność treściową, jak i wyrazisty sens psychologiczny. Ich zdaniem: „jednostkowa męskość – kobiecość jest pojęciem scalającym, które integruje następujące poziomy cząstkowe:

- tożsamość kategorialna (kryterialna) człowieka jako kobiety lub mężczyzny, a także waga przykładana do tej tożsamości;
- gotowość lub aktualne pełnienie biologicznych ról: zachowania seksualne (hetero- lub homo-), przygotowania oraz bycie ojcem bądź matką;
- rozpoznawanie w sobie cech, zainteresowań, zdolności, itp. definiowane jako kobiece bądź męskie;
- rodzaj kultury, w wartościach której przyszło nam wzrastać, a także to,
- jakie społeczne role płciowe i stereotypowe przekonania przyswoiliśmy sobie w procesie socjalizacji.”⁴

W podobnym tonie wypowiadała się Eugenia Mandal pisząc o płci psychicznej. Jej zdaniem płeć psychiczną, psychologiczną – określa się jako poczucie przynależności do danej płci, identyfikację z daną płcią. Kształtuje się ona w pierwszych latach życia pod wpływem oddziaływania na jednostkę czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Do uwarunkowań zewnętrznych należy zaliczyć odmienny dla kobiet i mężczyzn proces socjalizacji i czynniki społeczno-kulturowe. Mandal uznając że jednostka rodząca się w określonej kulturze i stając się jej członkiem, buduje swoją tożsamość za pomocą kategorii wykreowanych przez tą kulturę. Co powoduje, jej zdaniem, iż: „tożsamość płciowa jest poznawczą reprezentacją i swoistym 'duplikatem' płci biologicznej oraz podmiotowym odzwierciedleniem społecznych i kulturowych wzorców płci (stereotypów męskości i kobiecości). Stanowi ważny, integralny składnik 'ja' o wysokiej regulacyjnej roli. Jest nie tylko psychologiczną strukturą, ale i procesem rozwijającym się podczas cyklu życia jednostki.”⁵

W literaturze obecne są dwa modele kobiecości – męskości, jednoczynnikowy i dwuczynnikowy. Pierwszy z nich oparty jest na założeniu o silnej jednoznacznej korelacji pomiędzy płcią biologiczną i psychologiczną charakterystyką osoby. Model ten polaryzuje płcie i ustawia je na dwóch przeciwległych biegunach, czego skutkiem jest ustalenie za właściwe dla kobiet bycie 'kobietą' a dla mężczyzn bycie 'męskim'. Jak sugeruje Sandra Bem: „w społeczeństwie amerykańskim męskość i kobiecość uważa się za biegunowe przeciwstawieństwa i dlatego osoba, która zapuszcza się na terytorium przeciwnej płci, podejmuje

---

⁴ J. Miluska, P. Boski: Męskość– kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej. Warszawa 1999, str. 26

⁵ E. Mandal. Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią. Katowice 2000, str. 29;

pewne ryzyko. Nawet standardowe testy psychologiczne męskości i kobiecości odzwierciedlają ten sposób ujęcia: osoba badana może uzyskać wynik świadczący o jej męskości bądź kobiecości, lecz większość testów nie pozwala stwierdzić, że jest zarówno męska jak i kobieca.”⁶

Na bazie tej krytyki Bem zaproponowała nowy model męskości i kobiecości, który związany był z ideą unifikacji płci w wymiarze psychologicznym i społecznym. W tym modelu każda osoba może być opisana w dwóch wymiarach, zarówno kobiecym jak i męskim. Męskość i kobiecość przestają być opozycją co umożliwia wyróżnienie typów osób poprzez określenie relacji pomiędzy ich płcią biologiczną i psychologiczną. W ten sposób Bem wyróżniła:

- osoby określone płciowo: cech psychiczne odpowiadają ich płci biologicznej (kobiecy kobiety i mężczyźni);
- osoby androgyniczne: jednakowy i wysoki stopień nasilenia cech kobiecych i męskich, niezależnie od płci biologicznej;
- osoby nieokreślone płciowo: nieukształtowane cechy tak kobiece jak i męskie, niezależnie od płci biologicznej;
- osoby określone skrzyżowanym występowaniem cech związanych z płcią: większy stopień nasilenia cech psychicznych odpowiadających płci przeciwnej niż cech zgodnych z własną płcią biologiczną (kobiecy mężczyźni i męskie kobiety).

Zgodnie z tym podejściem relacja między płcią psychologiczną określała osoby jako typowe (sex-typed). – kobiece kobiety i mężczyźni, oraz nietypowe, 'skrzyżowane' (cross-sex-typed) męskie kobiety i kobiece mężczyźni. Proces kształtowania się płci psychologicznej polega na uczeniu się kulturowych definicji kobiecości i męskości oraz na tworzeniu ich indywidualnych reprezentacji

na sieci skojarzeń tworzących schemat płciowy (gender schema). Kolejny schemat ten staje się strukturą poznawczą, która organizuje i kształtuje indywidualną percepcję własnej osoby i rzeczywistości. Dziecko uczy się schematycznych rozróżnień względem siebie jak i innych, wybierając jedynie te informacje, które odpowiadają jego płci biologicznej. Zdaniem Bem: „osoby schematyczne czyli określone płciowo, różnią się od innych ze względu na zakres, w jakim ich pojęcie 'ja' jest organizowane na podstawie schematu płci. Wyniki badań potwierdzają rolę schematów płci w przetwarzaniu informacji wskazując, że osoby określone płciowo mają większą gotowość niż osoby androgyniczne i nieokreślone płciowo do przetwarzania informacji o sobie i innych ludziach w terminach schematu płci (Bem 1981,

---

⁶ P.G. Zimbardo, F.L. Ruch: Psychologia i życie. Warszawa 1988, str. 435;

1984); a więc myślenie o sobie w kategoriach płci ma dla nich istotne znaczenie tożsamościowe.”⁷

W podobnym tonie co do osób schematycznych wypowiada się Hazel Markus podkreślając głębokie zakorzenienie i pozycję schematów płciowych w strukturze „ja” tych osób, jak i to że nie włączają one prawie wcale schematu komplementarnego – płci przeciwnej. Markus staje jednak na nieco innym stanowisku w odniesieniu do osób androgynicznych, które jej zadaniem włączają do „ja” zarówno schemat kobiecości, jak i schemat męskości. Czyli w odróżnieniu do Bem uznaje je za osoby schematyczne – posiadające podwójny schemat.

Zgodnie z tymi założeniami osoby androgyniczne mają lepiej funkcjonować poznawczo i społecznie, ponieważ ich zachowań nie limitują sztywne przepisy ról płciowych, a tym co wyznacza ich działania są wymagania sytuacyjne w odniesieniu do ich własnych, można by powiedzieć płciowo podwójnych kompetencji. Koncepcja androgynii psychicznej, a także wyróżnienie osób charakteryzujących się skrzyżowanych występowaniem cech psychicznych związanych z płcią wiąże się z nowym podejściem dotyczącym genezy płci psychologicznej człowieka. Jest to uznanie prymatu czynników społecznych i kulturowych nad biologicznymi. Odchodzi się od przyznania szczególnej wagi chromosomom, hormonom czy strukturze i funkcjonowaniu mózgu jako odpowiadającym za cechy osobowości i styl, sposób funkcjonowania kobiety i mężczyzny. Płeć biologiczna staje się w dwuczynnikowym modelu męskości – kobiecości składnikiem o ograniczonym znaczeniu zawierającym się w zmiennej socjo – psychologicznej, jaką jest płeć psychologiczna kobiety i mężczyzny.

Pomimo tego ograniczonego znaczenia jakie płeć biologiczna posiada dla wykształcenia płci psychologicznej, nie można zaprzeczyć, że jest ona bazą dla rozwoju płci psychologicznej. Jak już zauważyłem jest ona najłatwiejszą do zauważenia i zakwalifikowania cechą różnicującą poszczególne jednostki. Z tego też powodu postaram się pokrótce opisać biologiczne różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami.

PŁEĆ BIOLOGICZNA JAKO SKŁADNIK TOŻSAMOŚCI PŁCIOWEJ

Do biologicznych podstaw tożsamości płciowej należy zaliczyć kilka podstawowych czynników wpływających na różnicowanie płci. W ich skład można zaliczyć płeć genetyczną (chromosomową). Determinuje ją już w chwili zapłodnienia 46

---

⁷ J. Miluska, P. Boski: Męskość– kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej. Warszawa 1999, str. 31

para chromosomów. Ta właśnie para chromosomów zawiera informację genetyczną płci. Oznacza się ją symbolami dla kobiet XX, dla mężczyzn XY.

Następnym terminem opisującym różnicowanie płci jest płęć gonadalna. Określona jest przez istnienie gruczołów płciowych – jąder bądź jajników. We wczesnym okresie życia zarodka zawiązki przyszłych gruczołów i narządów rozrodczych rozwijają się jednakowo u obu płci. Około szóstego tygodnia życia obupłciowego zarodka z kariotypem 46XY rozwija się jądro, a z 46XX w dziewiątym tygodniu jajnik.

Gruczoły te rozpoczynają produkcję hormonów płciowych. W części gruczołowej jąder produkowane są androgeny – głównie testosteron, natomiast w części gruczołowej jajników wytwarzane są estrogeny i gestageny. Hormony określają kształtowanie się wewnętrznych i zewnętrznych narządów płciowych oraz pozostałych cech morfologicznych odpowiednich dla każdej z płci. Wśród terminów odnoszących się do biologicznego zróżnicowania płci jest – płęć mózgu. Jak pisze autorka, odmienna organizacja mózgu wpływa na różnice w pracy ośrodków językowych i przestrzennych; u kobiet zdolności przestrzenne i językowe kontrolowane są przez ośrodki w obu częściach mózgu, a u mężczyzny ośrodki przestrzenne zlokalizowane są w prawej półkuli, językowe natomiast w lewej. Ośrodki emocjonalne u kobiet mieszczą się w obu półkulach u mężczyzn natomiast w prawej.

Innego rozróżnienia można dokonać na podstawie wewnętrznych i zewnętrznych narządów płciowych – określona na podstawie zróżnicowania dróg rozrodczych, jak i obecności moszny i prącia u mężczyzn a sromu u kobiet. Płęć fenotypowa określana jest na podstawie drugo- i trzeciorzędowych cech płciowych czyli wyglądu zewnętrznego kobiety i mężczyzny.

Wyżej wymienione cechy różnicujące płęć wskazują głównie na różnice w fizjologicznym funkcjonowaniu organizmu, wyglądzie fizycznym bądź biologicznym wyposażeniu organizmów obojga płci. Zdaniem Edwarda Wilsona istnieją genetyczne różnice pomiędzy kobietami a mężczyznami wpływające na ich społeczne zachowania. Jego zdaniem: „nie ulega wątpliwości, że istotne społeczne znaczenie ma próba nie wartościującego określenia względnej roli dziedziczności i wpływów środowiska w wytwarzaniu się zróżnicowanych zachowaniowych ról obu płci. Jestem przekonany, że istnieją dowody przemawiające na rzecz tego, iż między płciami istnieją umiarkowane różnice genetyczne – tego, że we wzajemnej interakcji, niemal w każdym z istniejących środowisk, geny zachowania się powodują zauważalną rozbieżność w początkowym okresie rozwoju psychicznego, oraz tego, że rozbieżność ta prawie zawsze zostaje

pogłębiona w ciągu dalszego rozwoju psychicznego w skutek treningu kulturowego i sankcji kulturowych.”⁸

Podkreślając socjo-biologiczne uwarunkowania różnic pomiędzy kobietami a mężczyznami, Edward Wilson wskazuje na różnice w zdolnościach komunikacyjnych, zdolności do empatii czy orientacji przestrzennej, zauważa również, że: „od momentu najwcześniejszych zabaw społecznych, w wieku dwóch oraz dwóch i pół lat, chłopcy są bardziej od dziewczynek agresywni, zarówno w słowach, jak i czynach. Mają znacznie więcej fantazji związanych z uczuciem wrogości, biorąc udział w walkach na niby i kierują otwarte groźby i fizyczne ataki pod adresem innych chłopców, starając się najczęściej zdobyć pozycję dominującą. Badania referowane przez Ronalda P. Rohnera, wskazują, że tego rodzaju różnice występują w wielu kulturach. Człowiek sceptyczny, opowiadający się za wyjaśnianiem wszystkiego wpływami środowiska, mógłby w dalszym ciągu twierdzić, że w pierwotnej rozbieżności ról nie ma komponentu biologicznego, jest

ona bowiem wywołana przez odmienny trening dzieci różnej płci w bardzo wczesnym dzieciństwie. Jeżeli miałoby to być prawdą, to różnicowany trening musiałby być stosowany subtelnie, po części nieświadomie i przez wszystkich rodziców na całym świecie.”⁹

Niezależnie jednak od tego czy istnieją psychologiczne różnice pomiędzy płciami wynikające z odmienności biologicznej, genetycznej, na co wskazuje Wilson, i na ile te ewentualne różnice mogą wpływać na odmiennosc zachowań u członków obojga płci, niezaprzeczalny wpływ na różnicowanie płci ma sposób przekazywania młodemu pokoleniu informacji i wiedzy na temat płci. Wiedza ta, tak jak i wiedza na temat podstawowych sposobów zachowania i norm panujących w społeczeństwie przekazywana jest dzieciom w procesie socjalizacji.

SOCJALIZACJA JAKO PROCES KSZTAŁTOWANIA SPOŁECZNYCH WZORÓW PŁCI

Proces socjalizacji – jako podstawowy w społecznym rozwoju jednostki, jest od dawna przedmiotem zainteresowania nauk społecznych. Rozumiany jest jako proces treningu jednostki do uczestnictwa w grupie społecznej do, której ona należy, w którym poprzez wymianę doświadczeń z innymi członkami grupy internalizuje jej normy i specyficzne wzory zachowań. Krzysztof Olechnicki i Paweł Załęcki definiują socjalizację jako: „proces uspołecznienia, który polega na przekształcaniu przez instytucje społeczne indywiduum ludzkiego (ludzkiej istoty

---

⁸ E. O. Wilson: O naturze ludzkiej. Poznań 1998, str. 142;

⁹Tamże: str. 144;

biologicznej) w jednostkę obdarzoną osobowością społeczną, uwewnętrznieniu i uczeniu jej uznanych przez daną zbiorowość norm, wartości, wzorów i umiejętności; jednocześnie formuje się jej tożsamość, co umożliwia czynne uczestnictwo w codziennym życiu społecznym.”¹⁰

Proces uspołecznienia płci bierze swój początek w bardzo wczesnym dzieciństwie. Proces ten rozpoczynając się w rodzinie, stopniowo rozszerzając się wskutek wpływów środowisk rówieśniczych takich jak szkoła czy inne instytucje wychowawcze – tworzy w rezultacie, zdaniem K. Millet, zamierzoną i planową politykę płci, wzmacnianą różnymi przepisami prawnymi i normami społeczno-obyczajowymi. Polityka ta jest prowadzona przez każdą grupę społeczną, kulturową czy religijną wobec kobiet i mężczyzn w celu takiego ich ukształtowania, by działali zgodnie z normami, celami i strukturą danej grupy lub instytucji społecznej.

Opisując teorie społecznego uczenia się cech i zachowań związanych z utrwalaniem męskości i kobiecości Bernice Lott i Diane Maluso dokonują głębszego rozróżnienia pomiędzy płcią a kategorią męskość – kobiecość czyli rodzajem. Płcią nazywają ograniczony zestaw wrodzonych strukturalnych cech związanych z reprodukcją dzielący faunę na osobniki żeński (samice) i męskie (samce). Rodzaj natomiast jest kategorią charakterystyczną jedynie dla ludzi i przedstawia się we wszystkich społeczno-kulturalnych atrybutach mężczyzn i kobiet. Rodzaj jest główną kategorią społeczną, stanowiącą podstawę dla socjologów i antropologów do wyjaśniania procesu socjalizacji i przypisywania jednostkom statusu społecznego.

Od momentu określenia płci dziecka w interakcjach z nim mogą się pojawiać całkowicie odmienne założenia i wynikające z nich zachowania. Płeć dziecka staje się czynnikiem wywierającym wpływ społeczny od chwili gdy ją poznajemy. Na jej podstawie przydziela się dziecku rolę związaną z rodzajem, a w kontaktach z dzieckiem aktywizujemy przeróżne elementy składające się na schemat rodzajowy obowiązujący w danym społeczeństwie.

Jak zauważa Jolanta Miluska: „w wyniku działań podejmowanych przez otoczenie społeczne (rodzice, rówieśnicy, inne dorosłe osoby znaczące, mass media), dzieci uczą się najpierw działać w właściwy dla swojej płci, rozwijają odpowiednie cechy stanowiące przesłankę takiego działania i wtedy dopiero uzyskują pełną tożsamość płciową włączającą zdolność identyfikowania siebie w wymiarze płci ('jestem dziewczynką', 'jestem chłopcem').”¹¹

Różnic rodzajowych uczymy się w bardzo wczesnym wieku. Świadomość tego do jakiego rodzaju należymy jest nam niemalże

¹⁰ K. Olechnicki, P. Załęcki: Słownik socjologiczny. Toruń 1997, str. 189;

¹¹ J. Miluska, P. Boski: Męskość– kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej. Warszawa 1999, str. 55;

niezbędna w najprostszych działaniach, gdyż musimy wiedzieć z jakiej toalety powinniśmy korzystać, w jakie działania się angażować i jakie ubrania nosić. Równocześnie uczymy się klasyfikować innych, ponieważ jesteśmy poddawani intensywnemu i nieustającemu procesowi socjalizacji zarówno dorosłych jak i rówieśników tej samej płci, którzy dostarczają nam wzorów ról właściwych dla naszego rodzaju.

Różnice płci są zwykle wzmacniane działaniem wzorców kulturowych, których przekąźnikami są różne instytucje społeczne, wokół których organizuje się aktywność ludzi. Kategorią wyjaśniającą społeczno-kulturowy wymiar płci są role płciowe oraz będące ich ideologicznym uzasadnieniem i podstawą procesu socjalizacji człowieka są stereotypy płci.

Sposób postępowania danej osoby w środowisku społecznym określa rola społeczna, w którą dana jednostka weszła zajmując daną kategorię społeczną. Na rolę w dużym stopniu wpływa płeć jednostki. Normy kulturowe danego społeczeństwa, czasem w sposób restrykcyjny czasem bardziej dowolny, określają społeczną rolę kobiet i mężczyzn.

Role społeczne kształtują i określa pewne społecznie przyjęte ramy praw, obowiązków i zachowań osoby, która w daną rolę weszła. Rola społeczna jest również ściśle związana z pozycją społeczną, którą jednostka osiągnęła.

Próbie definicji ról płciowych podjęli Olechnicki i Załęcki, określając je jako: „typ ról społecznych; społecznie zdefiniowany i określony zbiór oczekiwań, praw i obowiązków przypisanych do osób określonych mianem mężczyzn lub kobiet, zależnie od istniejących w danym społeczeństwie uznanych wzorów kobiecości i męskości.”¹² Z definicji tej wynika, że rodzaj jest nie tylko zmienną osobową, indywidualną identyfikującą członków dwóch grup ludzkich, ale określa również oczekiwane zachowania normatywne – role płci. Społecznie i kulturowo zdefiniowane role płciowe, a może raczej role społeczne związane z płcią służą między innymi jako wskazówka dla postrzegania i definiowania zachowań innych partnerów interakcji społecznych.

Aby zrozumieć proces kształtowania się ról płciowych, czy inaczej społecznych zachowań związanych z płcią, Mischel wykorzystuje teorię społecznego uczenia się. Zachowaniami stypizowanymi płciowo, jego zdaniem można nazwać takie zachowania, za które osoby różnej płci są nagradzane. Jego zdaniem wzmocnienia tych zachowań pochodzą albo od innych, albo od nas samych. Różne jest znaczenie tych wzmocnień i ich częstotliwość u obu płci, ale rozwój zachowań stypizowanych płciowo podlegają tym samym zasadom, które dotyczą nabywania wszystkich pozostałych zachowań społecznych. Zachowania związane z płcią nabywamy

---

¹² K. Olechnicki, P. Załęcki: Słownik socjologiczny. Toruń 1997, str. 179;

poprzez uprzednie uczenie się rozróżniania stypizowanych płciowo wzorów zachowań, następnie uogólniając wnioski wyciągane na podstawie określonych warunków stosujemy je w nowych sytuacjach w końcu wykorzystujemy wyuczone zachowania. Głównym założeniem społecznej teorii uczenia się zachowań związanych z płcią jest to, że uczymy się tych zachowań za pomocą względnie niewielu odrębnych choć dosyć ściśle ze sobą powiązanych procesów, które to procesy bezustannie trwają przez całe nasze życie. Jak podkreślają Bernice Lott i Diane Maluso: „główną uwagę skupiamy na roli pozytywnych i negatywnych wzmocnień, to znaczy na skutkach zachowań, relacjach przez nie wzbudzanych, zmianach, jakie powodują i tym podobnych zagadnieniach. Inny proces ciągły jakim jest modelowanie lub naśladowanie znanych osób, związany jest z dostępnością, prawdopodobieństwem wystąpienia oraz siłą modelu, przy czym stopień prawdopodobieństwa wynika z pozytywnych lub negatywnych konsekwencji bądź doświadczeń związanych z modelem, a siłą modelu – z jego dostępów do zasobów bądź pozytywnych lub negatywnych sankcji. Etykietowanie jest wyraźnie związane z uczeniem się rodzaju i zachowaniami. Lingwistyczne znaczniki rodzaju (Constantinople, 1979) – ubrania, działania i tym podobne – spełniają funkcję pośredników, organizują interakcje społeczne i kierują nimi. Uczymy się zachowań uważanych za właściwe dla osób noszących podobne etykiety, jak my sami.”¹³ Opisane powyżej procesy wpływające na społeczne uczenie się zachowań związanych z płcią trwają bezustannie, przeplatają się ze sobą, zachodzą jednocześnie i uzupełniają się, utwierdzając jednostkę w jej przekonaniach co do społecznej adekwatności jej zachowań. Jolanta Miluska opisując teoretyczne podstawy różnicowania się płci wskazując na proces internalizowania przez jednostki grupowej odrębności jaka zachodzi pomiędzy kobietami a mężczyznami. Autorka wskazuje, iż: „interpretacja różnic płciowych w perspektywie teorii ról płciowych stanowi przykład stosowania podejścia strukturalnego, w myśl którego członkowie określonych grup społecznych doświadczają podobnych sytuacyjnych presji, kiedy to aspirują do uzyskania tych samych lub zbliżonych pozycji w strukturze tejże grupy lub szerzej organizacji. Komplementarna w stosunku do podejścia strukturalnego jest interpretacja kulturowa, bliska myśleniu o istocie procesu socjalizacji, która podkreśla, że wspólnota przekonań, uznawanych wartości oraz umiejętności społecznych wywodzi się z doświadczeń wczesnodziecięcych, kumulowanych w procesie, którego celem jest przedstawienie i pomoc w przystosowaniu młodemu człowiekowi do standardów społecznych

---

¹³ B. Wojciszke. Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice. Gdańsk 2002, str. 99;

(House, 1981). Jedną z różnic między obydwojma sposobami wyjaśniania psychospołecznej specyfiki kobiecości i męskości jest moment działania czynników za nią odpowiedzialnych.¹⁴

Koncepcja ról płciowych nie determinuje występowania głębokich podziałów w zachowaniu kobiet i mężczyzn. Ponieważ socjalizacja jest procesem trwającym całe życie, a rodzaj wchodzi w interakcje z innymi kategoriami społecznymi, indywidualne, jednostkowe definicje rodzaju zmieniają się i ewoluują wraz z nabywaniem nowych doświadczeń i kompetencji społecznych nie można zakładać że zawsze będą odzwierciedlać różnice.

WPŁYW STEREOTYPÓW NA KSZTAŁTOWANIE TOŻSAMOŚCI PŁCIOWEJ

Drugim, poza rolami płciowymi, wyznacznikiem tożsamości kobiet i mężczyzn są stereotypy płciowe. Podając prostą definicję stereotypu, można go określić jako: pewną konstrukcję myślową, znacząco upowszechnioną wśród członków danej grupy społecznej, opartą na schematycznym i uproszczonym postrzeganiu rzeczywistości. Bywa przeświadczeniem zabarwionym wartościująco, często bazującym na uprzedzeniach i niepewnej wiedzy. Stereotyp, jako sposób postrzegania, wpojony przez środowisko społeczne i utrwalony przez tradycję trudno ulega zmianie.

Prowadząc rozważania nad stereotypami można wyróżnić trzy najbardziej popularne podejścia do badań nad stereotypami i uprzedzeniami. Są to, podejście: społeczno - kulturowe, motywacyjne i poznawcze.

Perspektywa społeczno - kulturowa zakłada, że stereotypy są nam narzucane przez naszą kulturę. Zgodnie z tą teorią stereotypy to system przekonań większości o ile nie wszystkich członków grupy, społeczności, a indywidualne przekonania jednostek są odbiciem powszechnych poglądów ogółu. W podejściu społeczno - kulturowym wyróżniamy dwa warianty: kulturowe i strukturalne. Podejście kulturowe zakłada, że dzieci są poddawane procesowi socjalizacji w taki sposób, by postępowały zgodnie z normami kulturowymi. Może się to odbywać na zasadach przyswajania sobie przez dzieci norm i wartości społecznych, przy zastosowaniu wzmocnień ze strony społeczeństwa. Podejście strukturalne podkreśla natomiast wspólną pozycję zajmowaną przez pewne grupy w strukturze społecznej. Zwraca się tu uwagę na strukturalnych czynnikach ograniczających nasze doświadczenia zarówno na poziomie rodzinnym jak i wyższych, aż po poziom społeczny. Zgodnie z twierdzeniem Eagla, jednego z propagatorów tego podejścia,

---

¹⁴ J. Miluska: Tożsamość kobiet i mężczyzn w cyklu życia. Poznań 1996, str. 71;

stereotypy dotyczące mężczyzn i kobiet kształtują się w wyniku obserwowania poszczególnych osób poprzez pełnienia przez nie ich ról społecznych. Z uwagi na to, że mężczyźni i kobiety zajmują odmienne pozycje społeczne, obserwując przedstawicieli obydwu płci podczas wypełniania zadań związanych z zajmowaniem odmiennych ról, kształtujemy związane z płcią oczekiwania wobec innych oraz własne zachowania z uwzględnieniem rodzaju.

Teoretycy perspektywy motywacyjnej wychodzą z założenia, iż stereotypy i uprzedzenia w pewnym stopniu są potrzebne do zintegrowania osobowości. Twierdzono, że stereotypy wynikają z motywacji i służą umocnieniu naszej tożsamości. Zdaniem Hereka ludzie czerpią korzyści albo z faktu, iż manifestują pewną postawę wobec danego obiektu, albo z faktu wyrażanego względem tego obiektu nastawienia. Ten drugi przypadek związany jest z naszą tożsamością i poczuciem własnej wartości, co służy bądź potwierdzeniu podstawowych wartości cenionych przez społeczeństwo i poszukiwaniu akceptacji społecznej, bądź potrzebie potrzeb defensywnych.

Perspektywa poznawcza aktualnie dominuje wśród teorii dotyczących stereotypów. Zgodnie z tą teorią tworzenie stereotypów wynika z wrodzonej człowiekowi zdolności do przetwarzania, klasyfikowania i kategoryzowania natłoku informacji płynących z otaczającego go świata. Jak wynika z twierdzeń Hamiltona, Taylora i Crockera „W celu poradzenia sobie z potencjalnie niemożliwą do uporządkowania liczbą informacji ludzie uczą się usprawniać proces ich przetwarzania poprzez grupowanie osób, obiektów i zdarzeń według przejrzystych kategorii opartych na podobieństwie członków grupy. Pomimo swojej skuteczności system ten obfituje w różnego rodzaju deformacje. Ludzie mogą zobaczyć coś tam, gdzie nic nie ma, i nie dostrzegać rzeczy, które istnieją. Z kolei takie błędne spostrzeżenia potwierdzają nasze oczekiwania w stosunku do stereotypowych grup i w ten sposób powielają się stereotypy.¹⁵ W tym podejściu stereotypy i inne kategoryzowane przedstawienia rzeczywistości rozpatrywane są raczej przez pryzmat konsekwencji jakie wywołują a niżeli jako specyficzne schematy. Ważne jest w jaki sposób informacje związane z danym schematem są stosowane, i jakie to wywołuje konsekwencje.

W podobny sposób do podejścia poznawczego, kwestię stereotypów, przedstawia Eugenia Mandal zwracając uwagę, iż: „stereotypy jako reprezentacje indywidualne to struktury wiedzy na temat grup społecznych przechowywane w pamięci jednostki w formie schematów, prototypów i egzeplarycznej. Nadają one znaczenie każdej informacji społecznej docierającej do jednostek,

---

¹⁵ B. Wojciszke. *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice*. Gdańsk 2002, str. 358;

ułatwiają jej procesy uwagi, percepcji, interpretacji i przechowywania. Struktury te kierują zachowaniem poprzez uruchamianie afektów i swoistych [skryptów behawioralnych] (Zajac, 1980; Markus, Zajac, 1985; Fiske, Taylor, 1991). [Przetwarzanie schematyczne] jest heurystyką objaśniającą nie tylko zachowanie jednostek, ale również utrzymywanie i posługiwanie się stereotypami.”¹⁶

Stereotypy związane z płcią i tożsamość płciowa pozostają ze sobą we wzajemnej relacji. Podmiot posługuje się stereotypami związanymi z płcią jako poznawczymi narzędziami reprezentacji i orientacji w samych sobie oraz w otoczeniu społecznym, a tworzona przezeń tożsamość płciowa to nie tylko poznawcza reprezentacja i duplikat płci biologicznej, ale również odzwierciedlenie kulturowych wzorów płci.

Jak wiadomo wiedzę na temat płci zdobywa w zasadzie od samego początku swojego życia. Uczy się rozpoznawać własną przynależność płciową jak i poznaje w jaki sposób płeć wiąże się z określonymi zachowaniami i rolami społecznymi. Równocześnie dziecko zaczyna nabywać wiedzę na temat stereotypów płciowych i zachowań „typowych” dla obydwu płci. Jak podkreślają Kay Deaux i Mary Kite: „nabywanie stereotypów płciowych jest procesem ciągłym – w miarę jak dziecko rośnie, stopniowo zwiększa się liczba i złożoność zdobywanych informacji. W młodszym wieku spostrzeganie różnic pomiędzy płciami ogranicza się do dostrzegania różnic w zachowaniach i zabawkach. W miarę dorastania dzieci wzbogacają swoje stereotypy płciowe o cechy bardziej abstrakcyjne, a ich koncepcje męskości i kobiecości są na coraz bardziej złożonym poziomie. Z jednej strony dzieci odkrywają coraz więcej sposobów na odróżnienie mężczyzn od kobiet; z drugiej natomiast, zaczynają używać stereotypów w sposób bardziej elastyczny, dostrzegając różnorodność występującą wewnątrz każdej płci.”¹⁷

Kay Deaux opracowała również, we współpracy z Laurie Lewis, złożoną strukturę stereotypów związanych z płcią. Wyodrębnili oni cztery stereotypowe komponenty posiadające kobiece i męskie odpowiedniki. Zgodnie z ich teorią komponentami tymi są:

1. Komponent cech osobowości:

- stereotyp kobiecy: emocjonalność, zdolność do poświęceń, delikatność, czułość, troska o uczucia innych, umiejętność rozumienia innych, ciepło w relacjach z innymi, pomaganie;
- stereotypy męskie: niezależność, aktywność, kompetencja, łatwość podejmowania decyzji, niezależność, wiara w siebie, nieuleganie naciskom, poczucie przywództwa.

2. Komponent ról społecznych:

---

¹⁶ E. Mandal. Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią. Katowice 2000, str. 21;

¹⁷ B. Wojciszke. Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice. Gdańsk 2002, str. 370;

- stereotyp kobiecy: kobieta jest źródłem wsparcia emocjonalnego dla innych, zarządza domem, opiekuje się dziećmi, odpowiada za urządzenie domu;
  - stereotyp męski: mężczyzna jest głową domu, utrzymuje finansowo rodzinę, jest przywódcą, jest odpowiedzialny za domowe naprawy.
3. Komponent wyglądu zewnętrznego:
- stereotyp kobiecy: delikatny głos, schludność, wdzięk, miękkość ruchów,
  - stereotyp męski: wysoki, silny, krzepki, szeroki w ramionach.
4. Komponent zawodu:
- stereotyp kobiecy: terapeutka, telefonistka, logopeda, nauczycielka w szkole podstawowej, pielęgniarka,
  - stereotyp męski: kierowca ciężarówki, agent ubezpieczeniowy, instalator telefonów, chemik, burmistrz miasta.¹⁸

Stereotypy związane z płcią odgrywają bardzo ważną rolę w tworzeniu i funkcjonowaniu związków interpersonalnych. Tradycyjnie od kobiety wymaga się koncentracji na relacjach z innymi ludźmi, a w procesie socjalizacji są one w większym stopniu niż mężczyźni uczone rozwijania umiejętności interpersonalnych. Szczególny nacisk kładziony jest na kształtowanie uczucia przywiązania, bliskości, empatii, troski i „ostatecznej” odpowiedzialności za związki. Natomiast zwykle nie wymaga się od kobiet niezależności i agresywności w dążeniu do celów, innych niż interpersonalne. Od mężczyzn nie oczekuje się by kierowali swoją aktywność na bliskie relacje. Mężczyźni powinni być niezależni, agresywni, instrumentalni. Nie zachęca się ich do rozwijania zdolności potrzebnych do budowania związków interpersonalnych, a przeciwnie uczy ukrywania emocji i nie ujawniania siebie jako umiejętności niezbędnych w drodze do sukcesu.

Stereotypy związane z płcią są obecne w życiu człowieka od wczesnego dzieciństwa i jak już zostało to wykazane przy opisywaniu perspektywy społeczno – kulturowej, proces internalizacji stereotypów przebiega na tych samych zasadach co proces internalizacji norm i zasad społecznych, zachowań czy ról społecznych. Stereotypy związane z płcią przekazywane są następnym pokoleniom w procesie socjalizacji.

SOCJALIZACJA STEREOTYPÓW ZWIĄZANYCH Z PŁCIĄ

Niezliczonej ilości informacji o płci dostarcza każdemu człowiekowi społeczeństwo do którego należy. Prawdopodobnie wszystkie grupy społeczne, instytucje, organizacje i inne czynniki

¹⁸ E. Mandal. Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią. Katowice 2000, str. 21;

wpływające na proces socjalizowania jednostki, niosą z sobą informacje dotyczące płci. Znacząca część wiedzy, którą na temat płci osiągamy, wynika ze stereotypowego przedstawiania cech obydwu płci i różnic jakie pomiędzy nimi występują. Wiedzę tą osiągamy przez całe życie w procesie socjalizacji pierwotnej w naszych rodzinach i sąsiedztwie jak i w procesie socjalizacji wtórnej wchodząc w każde nowe środowisko rówieśnicze, pracownicze, stowarzyszeniowe.

Tradycyjnie rodzinę uważa się za miejsce zdobywania wiedzy o stereotypach. Poprzez przykład i udzielanie wskazówek rodzice przekazują dzieciom, często nieświadomie, swoje poglądy na temat zachowań właściwych dla danego rodzaju. Należy podkreślić, iż z uwagi na duże zróżnicowanie rodzin pod względem etnicznym, statusu społeczno – ekonomicznego, tym czy matka pracuje czy nie, jak i wielu innych czynników z których każdy może wpływać na kształtowanie się stereotypów, stopień i rodzaj tej stereotypizacji będzie różny. Podkreśla to Eugenia Mandal pisząc, że: „w socjalizacji płci istotne są, oprócz stopnia [kobiecości – męskości] rodziców, takie czynniki, jak wykształcenie, zawód i pochodzenie społeczne rodziców. Wyższe wykształcenie rodziców wpływa na mniejszą stereotypowość w postrzeganiu ról społecznych związanych z płcią.”¹⁹ Innymi ważnymi czynnikami wpływającymi na stopień stereotypizacji w kształtowaniu się obrazu męskich i kobiecych ról społecznych są między innymi stopień dominacji któregoś z rodziców, obecność bądź nieobecność rodziców w życiu dziecka jak i charakter wzajemnych kontaktów pomiędzy rodzicami a dzieckiem.

Innym istotnym źródłem informacji o płci jest szkoła. Dzieci zdobywają określoną, związaną z płcią wiedzę za pośrednictwem nauczycieli, kolegów i koleżanek oraz samych materiałów używanych w procesie nauczania, które przekazując podstawową wiedzę jak i zrzęby kultury opierają się na stereotypowym postrzeganiu kobiet i mężczyzn. Mandal wskazuje, że: „wśród nauczycieli stopień stereotypizacji płciowej jest szczególnie wysoki. Nauczycielki już w pierwszych latach nauczania mają tendencje do stawiania dzieciom zadań zgodnie z własną koncepcją [natury] dziewczynki i chłopca oraz ze schematami ucznia i uczennicy. Dziewczynkom zazwyczaj przydzielane są zadania, w których mogą wykazać się gorliwością w spełnianiu oczekiwania dorosłych, chłopcom – zadań wymagających samodzielności. Efektem takich oddziaływań jest wzmocnienie w dziewczynkach postaw zależności i podporządkowania, a w chłopcach postaw niezależności i dominacji.”²⁰ Szkoła odgrywa istotną rolę w ugruntowywaniu

---

¹⁹ E. Mandal, R. Stefańska-Klar: Współczesne problemy socjalizacji. Katowice 1995, str. 49;

²⁰ Tamże: str. 42;

wcześniej ukształtowanych rozróżnień i stereotypów i rzadko jej się udaje zaszczerpić w dzieciach koncepcję większej elastyczności w odniesieniu do płci.

Innym przemożnym źródłem kreowania stereotypów i informacji w odniesieniu do płci są środki masowego przekazu, a szczególnie telewizja. Należy przyznać, że mężczyźni i kobiety są przedstawiani w mediach w sposób stereotypowy, a przez ciągłe stykanie się z tymi prezentacjami kształtujemy sobie zgodnie z nimi swoje własne stereotypy kobiet i mężczyzn, a te stereotypy utwierdzają nas w przekonaniu o słuszności naszego charakteryzowania obydwu płci w przyszłości. Jolanta Miluska opisując rolę mas mediów w kształtowaniu stereotypów stwierdza, iż: „nie sposób nie wspomnieć o ich funkcji wzmacniania stereotypowego wizerunku kobiety i mężczyzny. Reklama telewizyjna pokazuje kobiety w sytuacji jej zmagania z plamami na obrusie, które jako dobra gospodyni powinna usunąć przy pomocy najlepszego z możliwych proszków do prania. Utrwała też wizerunek kobiety jako doceniającej jego zapach lub zabiegającej o własną urodę po to, aby została ona przez mężczyzn spostrzeżona. Typowy mężczyzna reklamy to ktoś, kto świetnie radzi sobie z samochodami i nie ma kłopotu z uwiedzeniem kobiety nawet wtedy, gdy kusi ją tylko miętową gumą do żucia.”²¹ Podobnie jak w przypadku szkoły, dzieci stykając się ze środkami masowego przekazu, mają już w pewną wiedzę dotyczącą płci. Ale kontakt z telewizją rozpoczyna się tak wcześnie i jest tak intensywny, że jej wpływ jest niepomiaralnie większy na kształtowanie się stereotypów związanych z płcią w umyśle dziecka. Poza tym telewizja w dużo większym zakresie kształtuje i utrwała stereotypy związane z płcią których dziecko nie nabyło poprzez interakcje, modelowanie czy zwykłą obserwację przedstawicieli obojga płci w najbliższym środowisku, rodzinie, sąsiedztwie czy grupie rówieśniczej.

Role przypisywane płciom są kształtowane w procesie socjalizacji. W rodzinie dzieci traktuje się jako dziewczynki, albo jako chłopców. Oczekiwania w stosunku do każdej płci są odmienne. Od chłopców oczekuje się aktywności, szorstkości i niezależności, dziewczynki natomiast tradycyjnie uczy się delikatności, opiekuńczości oraz uległości. Takie same cechy są wpajane odpowiednio osobnikom obojga płci, również w innych dziedzinach życia i działalności społecznej, nie tylko w rodzinie. Niezależnie od niewątpliwych różnic biologicznych, każdy z nas jest wdrukowywany w odpowiednie role i zachowania społeczne, adekwatne dla jego płci. Nasze zachowania określają normy, role i prawa współżycia społecznego, zarówno te spisane i

---

²¹ J. Miluska, P. Boski. *Męskość – kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej.* Warszawa 1999, str. 57;

uprawomocnione jak i te zwyczajowe i rzadko uświadamiane. Normy społeczne, szczególnie te występujące w społeczeństwach zachodnich, u swej podstawy zakładają dychotomiczny podział na płci. Podział ten jest na tyle jaskrawy, trwały i powszechny, iż próby jego zacierania, odnoszące się chociażby do najbardziej irracjonalnych jego oznak, wywołują szereg dyskusji i zarzutów, że „gwałci się naturalny porządek świata.” Owszem, uważam że występują różnice biologiczne pomiędzy mężczyznami i kobietami. Uważam również, że różnice te mogą mieć odmienny wpływ na uzdolnienia, zachowania i sposób postrzegania świata, ale jednocześnie zgadzam się z Cross i Markus, które piszą że: „być może w przyszłości badania wykażą coś innego, jednak obecnie wyniki badań sugerują, że wpływ biologii na różnice pomiędzy płciami jest stosunkowo nikły. A mimo to kultura po wielokroć utrwała i wyolbrzymia te różnice, utwierdzając nas w przekonaniu o ich wszechobecności.”²²

BIBLIOGRAFIA:

- Ackerman D. Naturalna historia miłości. Warszawa 1997;
Archer J. Lloyd B. Sex and gender. Cambridge 1982;
Buss D. M. Ewolucja pożądania. Jak ludzie dobierają się w pary. Gdańsk 2000;
Dawkins R. Samolubny gen. Warszawa 1996;
Goodman N. Wstęp do socjologii. Poznań 1997;
Kimmel M.S. The gender society. Oxford 2000;
Mandal E. Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią. Katowice 2000;
Mandal E, Stefańska-Klar R. Współczesne problemy socjalizacji. Katowice 1995;
Miluska J: Tożsamość kobiet i mężczyzn w cyklu życia. Poznań 1996;
Miluska J, Boski P. Męskość– kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej. Warszawa 1999;
Ramet S. P. Gender reversal and gender cultures: Anthropological and historical perspectives. London 1996;
Szczepański J. Elementarne pojęcia socjologii. Warszawa 1970;
Wilson E. O. O naturze ludzkiej. Poznań 1998;
Wojciszke B. Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice. Gdańsk 2002.

Prof. dr hab. Kazimiera Wódz

---

²² B. Wojciszke. Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenie na różnice. Gdańsk 2002